

*Шульга О.А.,
к.е.н., доцент, докторант кафедри політичної економії,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана*

РОЗВИТОК АГРАРНИХ ВІДНОСИН ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ У РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ СВІТУ В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Анотація. У статті розглянуто практику державного регулювання аграрного сектору у США, Канаді, ЄС та Японії у ХХ – ХХІ ст. Встановлено закономірності державного регулювання розвитку аграрних відносин в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем. Зроблено висновок, що розвиток аграрних відносин в розвинутих країнах світу демонструє нові форми прояву основної суперечності капіталізму, які одночасно виступають формами пристосування виробничих відносин до рівня розвитку продуктивних сил на сучасному етапі.

Ключові слова: аграрні відносини, аграрна політика, державне регулювання, розвинуті країни світу, постіндустріальна економіка.

Постановка проблеми. В умовах проведення курсу на поглиблення ринкових реформ в аграрному секторі економіки України доречним є вивчення досвіду державного регулювання розвитку аграрної галузі у розвинутих країнах світу. Це дасть змогу визначитися із найефективнішими формами та методами розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин сучасної України, не допустивши при цьому помилок розвинутих країн світу, та спрогнозувати закономірний хід їх розвитку в перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню еволюції аграрної політики розвинутих країн світу присвячені праці таких зарубіжних і вітчизняних вчених, як, зокрема, В. Борщевський, М. Коробейников, Є. Кирилук, М. Трейсі, М. Янків.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак залишаються майже не дослідженими питання, пов'язані із визначенням закономірностей державного регулювання розвитку аграрних відносин в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем в контексті пошуку найефективніших форм і методів розв'язання суперечностей аграрного сектору економіки в розвинутих країнах світу.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу аграрної політики США, Канади, ЄС та Японії у ХХ – на початку ХХІ ст. визначити закономірності державного регулювання аграрних відносин на постіндустріальній стадії розвитку капіталістичного суспільства. У ході дослідження були використані методи аналізу і синтезу, узагальнення, єдність логічного та історичного підходів тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. З другої половини ХХ ст. під впливом НТП і організаційних перетворень аграрна галузь США перетворилася на високоефективний сектор економіки, функціонуючий на індустріальній основі.

Запорукою успіху проведених перетворень стало державне регулювання аграрного сектору на основі цілеспрямованої аграрної політики, яка спрямована на забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки і активну участь у зовнішньоекономічній діяльності. Для аграрної політики США характерними є системний підхід до вирішення проблем галузі, повне фінансування прийнятих програм розвитку аграрного сектору, спадковість та багатоваріантність заходів щодо вирішення певної проблеми, безперервність процесу вдосконалення аграрної політики, гласність та відкритість під час прийняття та реалізації рішень тощо.

Чинна в США система державного регулювання аграрного сектору спрямована на вирішення таких завдань, як підтримка фермерських доходів на рівні доходів працівників, зайнятих в інших галузях і сферах економіки; підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва; скорочення бюджетних витрат на товарні програми; забезпечення високої конкурентоспроможності продуктів сільськогосподарського походження та їх просування на світовий ринок. Основні напрями державного регулювання аграрного сектору закріплюються спеціальним законодавством переважно один раз на п'ять років.

Найбільш важливим державним органом у формуванні аграрної політики є Міністерство сільського господарства США, яке проводить свою діяльність за такими напрямками: проведення економічного аналізу стану сільського господарства та АПК загалом; фінансування сільськогосподарських прикладних досліджень у федеральних лабораторіях та утримання національної сільськогосподарської бібліотеки; розробка нормативів щодо охорони навколишнього середовища і контроль за їх дотриманням; забезпечення економічного розвитку сільських регіонів шляхом будівництва та підтримки виробничої та соціальної інфраструктури; стимулювання ділової активності у цих регіонах; надання позик і технічної допомоги їх жителям; продовольча допомога і обслуговування споживачів; стабілізація сільськогосподарського виробництва у країні та розширення ринків збуту за її межами; гарантування безпеки продуктів харчування [1, с. 349–351].

На діяльність Міністерства сільського господарства впливає низка інших міністерств і відомств різного рівня. Серед них слід назвати, наприклад, Міністерство торгівлі, яке проводить дослідження й аналіз міжнародних ринків, визначає напрями торгової політики країни та розробляє пропозиції для окремих країн за певними товарами і технологіями; Міністерство фінансів, яке займається питаннями оподаткування іноземних доходів та оплати за імпортовані товари; Експортно-імпортний банк США, який фінансує експорт американських сільськогосподарських товарів; Міжнародна торгова комісія, яка визна-

чає доцільність імпорتنих операцій, застосування демпінгу або субсидування імпорту тощо.

Варто зазначити, що чинна нині у США система державного регулювання аграрного сектору була сформована ще на початку 30-х років XX ст., а за цей час майже не зазнала змін. Однак все ж можна виділити два етапи у її розвитку протягом цього періоду, кожен з яких характеризується певними цілями і особливостями. Так, після того, як на початку 30-х років середні ціни на сільгосппродукцію знизилися на 57%, почала зростати заборгованість фермерських господарств перед кредиторами, спостерігалось їх масове розорення та банкрутство кредиторів, американський уряд почав проводити цілеспрямовану аграрну політику. Зокрема, аграрна політика США до 80-х років XX ст. була спрямована переважно на зменшення пропозиції на аграрних ринках. Заходи щодо зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції проводилися урядом лише у періоди їх суттєвого зниження.

У 1933 році Конгресом США був прийнятий Акт про сільськогосподарську трансформацію, який передбачав досягнення таких цілей: встановлення балансу між виробництвом і споживанням сільськогосподарської продукції на рівні 1909–1914 років; підтримка встановленої еквівалентності шляхом постійного коригування виникаючих нееквівалентностей; забезпечення інтересів споживачів продовольства шляхом збереження частки витрат на продукти харчування на рівні 1909–1914 років. Акт 1933 року давав змогу Міністерству сільського господарства укладати з фермерами на добровільній основі договори про виведення частини землі із господарського використання під час виробництва базових культур, за що фермери отримували певну компенсацію. До списку базових культур були включені пшениця, кукурудза, хлопок, свинина, рис, тютюн, молоко і молочні продукти. Однак цей список пізніше неодноразово переглядався. Крім того, Актом передбачалися виплати за зберігання фермерами сільгосппродукції на фермах та контроль за заготівельно-збутовими організаціями, що закуповували у фермерів продукцію, з метою регулювання рівня цін.

Того ж 1933 року була прийнята програма безповоротних позик. Для її реалізації була створена Товарно-кредитна корпорація (ТКК), завдання якої полягало у видачі фермерам безвідсоткових кредитів під заставу запасів сільськогосподарської продукції за спеціально встановленою державою заставною ціною на одиницю продукції. Якщо на ринку встановлювалася ціна, вища від заставної, фермер самостійно реалізовував свою продукцію і повертав кредит ТКК. Якщо ж ринкова ціна встановлювалася нижче тієї, яка підтримувана державою, то фермер міг поставити заставлену продукцію ТКК в рахунок погашення кредиту.

Крім того, у 1933 році для виходу сільського господарства з кризи було прийнято ще два закони, а саме Закон про рефінансування фермерської заборгованості та Закон про відродження сільського господарства, які були спрямовані на ліквідацію «ножиць цін» на сировину і сільгосппродукцію. Законами передбачалося вилучення із господарського обороту частини сільськогосподарських угідь шляхом надання фермерам, які візьмуть участь у таких програмах, різного роду субсидій. Оскільки для дрібних фермерів участь у таких програмах була не вигідною, для них держава передбачила надання позик для придбання власних ферм. Вжиті заходи, хоча і дали змогу зупинити спад сільськогосподарського виробництва та прискорити темпи його зростання, не призупинили розорення фермерських

господарств та не ліквідували їх заборгованість перед банками та іншими кредитними установами.

У 1936 році з метою обмеження пропозиції на аграрних ринках була введена програма консервації земель. У 1937 році було прийнято рішення про укладання на добровільній основі ринкових угод між виробниками і заготівельними організаціями щодо мінімальної закупівельної ціни. Роль держави під час укладання таких угод зводилася до арбітражу сторін під час прийняття компромісного рішення і контролю за виконанням домовленостей. Актом 1938 року з метою підтримання паритету цін урядом були введені прямі платежі на ряд сільськогосподарських продуктів.

У роки Другої світової війни держава знову перейшла від політики обмеження пропозиції на аграрних ринках до політики стимулювання сільськогосподарського виробництва, в результаті чого у 1950-х роках знову перед американським урядом нависла криза надвиробництва сільгосппродукції. Для її вирішення у 1956 році для регулювання пропозиції сільськогосподарської продукції було створено Земельний банк, за допомогою якого передбачалося реалізувати дві програми, а саме короткострокову, яка передбачала вилучення земель у Земельний резерв, та довгострокову, за якою землі виводилися у Консерваційний резерв. Перша програма передбачала короткострокове виведення земель із господарського обороту із виплатою фермерам компенсаційних платежів. Проте вона виявилася неефективною та дорогою і була відмінена у 1958 році. Друга ж програма стимулювала фермерів до довгострокової консервації земель шляхом висаджування на таких землях дерев та висівання багаторічних трав.

У 60-х роках уряд з метою скорочення посівів під пшеницю, бавовну і кормові зернові культури запропонував програму диверсифікації земель, згідно з якою фермерам передбачалися виплати під час переходу від посівів цих культур до інших. Однак ці заходи теж виявилися неефективними. У ці роки програми щодо підтримки цін і доходів почали доповнюватися програмами щодо розширення збуту сільськогосподарської продукції як всередині країни, так і за її межами (безкоштовні шкільні сніданки, продовольчі талони, міжнародна програма «Продовольство задля миру» тощо).

На початку 70-х років знову почала назрівати криза надвиробництва в аграрному секторі. Для її недопущення було розроблено програму скорочення посівних площ, участь у якій надавала право фермерам на державну підтримку цін. У кінці 70-х років у зв'язку із загостренням конкуренції серед виробників зерна на світовому ринку знову постала необхідність підтримки цін та доходів фермерів. Цю проблему спробували вирішити шляхом введення (додаково до вже діючих заходів) цільових цін, які повинні були щорічно індексувати з урахуванням рівня інфляції. Проте цей захід, окрім того, що виявився дорогим і недостатньо ефективним, не вирішував проблему перевиробництва сільгосппродукції.

З 80-х років у аграрній політиці США спостерігається довгострокова тенденція до зниження державної підтримки аграрного сектору, а зусилля держави починають концентруватися на підвищенні ефективності виробництва продовольства, поліпшенні якості продукції, пом'якшенні негативних соціальних і екологічних наслідків, вдосконаленні ринкового механізму, поглибленні взаємозв'язку сільського господарства з іншими сферами АПК, а також посиленні взаємозв'язків внутрішньої і зовнішньої продовольчої політики тощо. Тобто фактично відбувається перехід від аграрної політики до агропродовольчої з експортною орієнтацією.

У 1985 році було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими передбачалися, зокрема, зменшення цільових і заставних цін на сільгосппродукцію, розширення попиту шляхом надання виробникам експортних субсидій, гарантій, кредитів, встановлення залежності надання товарних кредитів від цін на ринку за попередній період, а обсягів скорочення посівних площ – від обсягу товарних запасів. У 1985 році була розпочата програма щодо консервації земель з метою поступового виведення на 10–15 років найбільш еродованих земель. Фермери, які брали участь у цій програмі, отримували платежі в розмірі 155–160 доларів/га, за це вони зобов'язувалися засівати на цих ділянках траву або саджати дерева [1, с. 358]. Того ж року була розпочата програма стимулювання експорту, яка була посилена програмою сприяння збуту. Відповідно до останньої експортерам певних видів продукції із резервів Товарно-кредитної корпорації виплачувалися субсидії в натуральній формі. Ці програми свідчили про експортний характер аграрної політики, здійснюваної у 80–90-х роках. Завдяки цим заходам державні витрати на підтримку агропродовольчого сектору почали різко скорочуватися.

У 1990 році був прийнятий Закон про продовольство, сільське господарство, консервацію і торгівлю, який дещо послабив обмеження для фермерів. Зокрема, фермерам давалася змога змінювати структуру посівів залежно від ситуації на ринку, а розмір посівних площ, який підлягав скороченню, був поставлений у залежність не лише від наявних товарних запасів, але й від їх обсягів, які можна було реалізувати у найближчій перспективі. Водночас передбачалися розширення програм консервації земель та «заморожування» цільових цін. Тобто цей Закон був спрямований на ринкову орієнтацію фермерів під час прийняття виробничих рішень та скорочення державних витрат на підтримку сільськогосподарського виробництва.

Законом 1996 року було продовжено політику держави щодо скорочення витрат на підтримку аграрного сектору. У ньому було задекларовано обов'язок американських фермерів підвищувати конкурентоспроможність своєї продукції на світовому ринку. Для цього їм надавалося більше свободи у прийнятті виробничих рішень, а фактично було знято всі обмеження щодо розмірів посівних площ та структури посівів. Було призупинено програму щодо обмеження використання земель, вилучених з господарського обігу. Відтепер на таких землях фермери не мали права вирощувати лише фрукти і овочі. За дотримання цієї вимоги Закону їм надавалися фіксовані урядові субсидії.

Ще одним нововведенням Закону 1996 року було те, що тепер для отримання платежів від держави фермери повинні були заключати з нею семирічні контракти на отримання контрактних платежів виробничої гнучкості. Розмір таких платежів розраховувався щорічно відповідно до ліміту витрат на програму, який поступово зменшувався протягом цих семи років. Цей ліміт розподілявся між сільськогосподарськими культурами згідно зі спеціальними коефіцієнтами. Після цього отримана сума розподілялася серед всіх фермерів, які уклали такий контракт. Тобто фермери почали отримувати чітко фіксовані суми виплат, які не залежали від цін на ринку та обсягів виробництва.

Однак на укладення такого контракту могли претендувати лише ті фермери, які відповідали двом вимогам: по-перше, були учасниками попередніх програм компенсаційних платежів, по-друге, зобов'язувалися стати учасниками поточних програм збереження еродованих і законсервованих земель. Також для підтримки стабільної ситуації на внутрішньому та зовніш-

ньому ринках законом було передбачено створення Національного продовольчого резерву зернових культур, частина якого передбачалася для використання у вигляді гуманітарної допомоги іншим країнам.

Цим же Законом були встановлені граничні значення заставних цін на основні види сільгосппродукції та змінені умови отримання товарного кредиту. Тепер фермер не міг зберігати отриману в кредит продукцію у власному зерноховищі, а повинен був відвезти її на елеватор Товарно-кредитної корпорації. Законом 1996 року було продовжено дію програми щодо довгострокової консервації еродованих земель (хоча і зменшено обсяги її фінансування), а також змінено політику і механізм страхування врожаю. Було знято вимогу щодо обов'язкового страхування посівів для отримання прямих державних субсидій та припинено практику державного страхування посівів на випадок стихійного лиха у регіонах, де такі послуги надавалися приватними страховими компаніями.

Крім того, цим Законом продовжувалася дія програм з охорони навколишнього середовища та приділялася значна увага розвитку сільської місцевості. Зокрема, було передбачено виділення значних сум на розвиток малого бізнесу у сільській місцевості, дано можливість отримання державних гарантій для отримання кредитів на формування стартового капіталу під час створення приватних підприємств та фермерських кооперативів тощо. Відповідно до Закону Конгрес США повинен виділяти кошти для фінансування сільськогосподарських досліджень, застосування їх результатів у виробництво та для розвитку освіти у сільській місцевості.

Таким чином, основними елементами державного регулювання аграрного сектору у США виступають заставні операції Товарно-кредитної корпорації (ТКК); прямі платежі фермерам; заходи з регулювання обсягів сільськогосподарського виробництва. Тобто заходи з підтримки цін і доходів в США базуються на регулюванні посівних площ шляхом укладання добровільних угод між урядом і фермерами, а також накопичення державних запасів шляхом скуповування частини фермерської продукції. Однак за умови недостатності цих заходів фермери отримують державні субсидії, що покривають різницю між ринковою і цільовою цінами.

Ці заходи з 30-х років доповнюються заходами розвитку сільської виробничої інфраструктури та сільських територій. У 1992 році при Міністерстві сільського господарства США було створено Адміністрацію із сільського розвитку, яка проводить свою діяльність за такими напрямками: стимулювання розвитку підприємництва та створення робочих місць, боротьба з бідністю на селі, підтримка і розвиток об'єктів інфраструктури, підтримка освіти і охорони здоров'я тощо. У загальній структурі фінансування розвитку сільських територій лівова частка коштів припадає на житлові програми і програми розвитку інфраструктури. Це дає підстави говорити, що державне регулювання аграрного сектору з кінця ХХ ст. спрямовано на консолідацію розвитку сільського господарства і сільських територій.

У 2002 році в США був ухвалений Закон «Про фермерську безпеку та інвестиції у сільську місцевість», спрямований на зменшення ризиків, пов'язаних із падінням цін на внутрішніх та світових аграрних ринках, а також зростання обсягів сільськогосподарського виробництва. Його основними пріоритетами стали підтримка досить високого рівня доходів фермерів, збереження еродованих земель, стимулювання розвитку екологічно чистого сільськогосподарського виробництва та розвиток біоенергетики. Цим Законом запроваджувалися фіксовані прямі платежі на оди-

ницю площі, розміри яких не залежали від виробничих рішень фермерів, та контрциклічні платежі, які виплачувалися фермерам у разі зниження ринкової ціни нижче рівня цільової. Тобто цей Закон ознаменував відхід від проведення курсу ліберальної аграрної політики та перехід до непрямої підтримки цін і доходів фермерів через стимулювання внутрішнього попиту на сільськогосподарську продукцію та продовольство.

Законом 2008 року «Про продовольство, захист ґрунтів та розвиток енергетики» було продовжено політику уряду на стимулювання попиту на продовольство всередині країни, підтримку природоохоронних заходів, проте вперше було закріплено нову роль аграрного сектору як джерела отримання альтернативної енергії. Згідно з цим Законом підприємства компенсуються до 30% вартості будівництва експериментальних заводів із виробництва біоенергетичної продукції другого покоління на основі біомаси та надаються гарантії уряду для отримання кредитів для такого будівництва.

Відповідно до Закону 2008 року Програму продовольчих купонів було перейменовано на Програму стимулювання продовольчого споживання. Окрім цієї програми, в США діє ще цілий ряд інших аналогічних програм, наприклад, програма WIC, продовольча програма для дітей і дорослих, програми шкільного харчування, програми стимулювання збуту продовольства. Крім того, в США останніми роками набули поширення програми субсидування страхування сільськогосподарського виробництва, програми експортних товарних гарантій, програми сприяння просуванню сільськогосподарської продукції на нові ринки збуту тощо [3, с. 284–289].

У 2010 році було запропоновано фермерам альтернативу контрциклічним платежам шляхом участі у Програмі вибору середнього доходу від вирощування рослинницької продукції. Учасники цієї програми в обмін на скорочення для них на 20% прямих платежів та на 30% заставних цін отримували можливість отримувати до 90% середнього доходу, який визначався на основі середньорічної урожайності основних сільськогосподарських культур у штаті за останні п'ять років та середньорічної ринкової ціни в країні за останні два роки.

На початку 2011 року в США було прийнято Закон «Про модернізацію продовольчої безпеки», який встановлює високі стандарти до якості сільськогосподарської продукції, жорсткі вимоги до її вирощування, унеможливує вирощування сільгосппродукції на присадибних ділянках та її обмін. Відповідно до Закону відповідальність за безпеку продукції покладається на кожного учасника продовольчого ланцюга, а контроль за його дотриманням покладено на Управління з контролю та якістю продовольства та медикаментів. Крім того, у США протягом останніх десятиліть збільшився рівень державної підтримки наукових досліджень, їх пропаганди та впровадження у виробництво.

Свою специфіку у регулюванні аграрних ринків, доходів фермерів та розвитку сільських територій має Канада. Її аграрний сектор вирізняється серед інших країн світу крупними високоінтенсивними фермами, які виробляють конкурентоспроможну продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Західні провінції країни спеціалізуються на вирощуванні зерна і м'ясної худоби, а східні – на виробництві молока і молочних продуктів. Щоправда ферми східних провінцій є дещо меншими за розмірами порівняно із фермами західних провінцій.

Аграрна політика Канади формується спільно федеральними і провінційними урядами. Витрати у фінансуванні аграр-

ного сектору між ними розподілені майже порівну. Федеральна підтримка здійснюється за двома напрямками: безпосередньо із федерального бюджету і через бюджет Міністерства сільського господарства. Основні напрями аграрної політики зазвичай розробляються спеціальними робочими групами чи комісіями. Зроблені ними пропозиції спочатку доводяться до відома громадськості, а вже потім беруться за основу відповідних законодавчих актів.

Виділяють такі особливості механізму фінансової підтримки аграрного сектору в Канаді: 1) всі внески у страхові фонди перераховуються у спеціальні провінційні урядові департаменти і відповідні фонди (вважається, що уряди провінцій під час укладення договорів страхування краще обізнані про можливі втрати врожаю і продукції); 2) міністр сільського господарства має право заключати договори про гарантійну оплату лише з кооперативними торговими об'єднаннями, членами яких є фермери; 3) підставою для отримання передоплати за зерно, яке призначене для подальшої переробки, є відповідна квитанція про здачу зерна на заготівельні пункти кооперативних об'єднань [4, с. 227–228].

Державне регулювання сільськогосподарського виробництва здійснюється Міністерством сільського господарства та продовольства Канади та федеральними корпораціями. До функцій зазначених органів управління належить розробка основних напрямів федеральної і провінційної політики, а також їх реалізація, оцінка стану виробництва і переробки основних сільськогосподарських культур, моніторинг внутрішнього і зовнішнього ринків та аналіз цієї інформації, координація і фінансування науково-дослідних робіт у сфері сільськогосподарського виробництва та охорони навколишнього середовища, сприяння експорту сільськогосподарської продукції.

Важливу роль у регулюванні земельних відносин відіграє Фермерська кредитна корпорація, яка діє сьогодні як самостійний госпрозрахунковий державний підрозділ, підзвітний парламенту через міністра сільського господарства. Її діяльність носить суто банківський характер. Вона надає фермерам під заставу землі і майна короткострокові (до 1 року) та довгострокові (до 25 років) кредити за низькими процентними ставками. А, ставши власником землі, віддає її в лізинг фермерам, переважно попереднім власникам.

Діяльність держави у забезпеченні сталого розвитку аграрного сектору регламентується законами «Про стабілізацію сільськогосподарського виробництва» та «Про субсидії на транспорт зерна із західних провінцій». Відповідно до першого Закону Рада по стабілізації сільськогосподарського виробництва через федеральні корпорації і кооперативні торгові організації закуповує у виробників сільськогосподарську продукцію за базовими цінами, оголошеними на початку року. Для проведення закупівель Міністерство фінансів у межах затвердженого бюджету виділяє федеральним корпораціям кредит під діючий банківський процент. Закуплена корпораціями і торговими організаціями продукція реалізовується переробним підприємствам або експортується за кордон. Закон по субсидіям на транспорт зерна із західних провінцій (який, до речі, був відмінений у 1995 році) передбачав виділення субсидій на перевезення продовольчого і кормового зерна, зерна бобових культур та всіх видів кормів. Така система підтримки цін і доходів давала змогу зменшити негативний вплив погодних умов та несприятливої ринкової кон'юнктури на фінансовий стан фермерських господарств, а також забезпечити тримання фермерами справедливого доходу.

Базові ціни на сільськогосподарську продукцію та догвірні відносини між корпораціями та сільськогосподарськими виробниками дають можливість державі контролювати обсяги виробництва тих видів продукції, які мають попит як всередині країни, так і за її межами, а також забезпечують їй монополію у торгівлі основними видами сільськогосподарської продукції. Якщо середньозважена ціна на певну категорію зерна, реалізовану кінцевому споживачу, є вищою від базової ціни закупки, то різниця між ними за відрахуванням всіх накладних витрат виплачується фермеру. У разі реалізації фермерами самостійно на ринку виготовленої ними продукції (йдеться про овочі і фрукти, які швидко псуються) за цінами, нижчими від базових, Рада по стабілізації сільськогосподарського виробництва виплачує їм різницю між базовою і середньозваженою ціною на цей вид продукції [4, с. 217].

Для підтримки виробництва молока, яєць і птиці у Канаді діють системи антициклічних платежів, встановлюються імпортні квоти та квоти на виробництво (які фермери можуть продавати один одному), імпортні тарифи. Крім продуктових програм, у країні діє програма субсидування фермерів. Відповідно до неї фермери можуть зробити внесок у розмірі 3% надходжень від продажу основних сільськогосподарських культур у вигляді депозиту у спеціальний фонд – Рахунок стабілізації чистого доходу. Іще 2% у цей фонд надходить з федерального бюджету, 1% – з провінційного бюджету. Кошти на Рахунок збільшуються згідно з комерційною процентною ставкою і додатковою премією, яка забезпечується державою.

Механізм дії програми такий: якщо сімейний бюджет фермера скоротиться порівняно із середнім його рівнем за попередні п'ять років або якщо дохід його сім'ї буде нижчим за 20 тис. канадських доларів, він має право отримати накопичені кошти з цього рахунку. Крім того, він може припинити участь у цій програмі у будь-який момент та забрати накопичені кошти.

У зв'язку з тим, що в Канаді стратегічними видами продукції вважаються зерно, молоко, молочні і м'ясні продукти, для їх закупівлі, подальшого продажу переробним підприємствам чи експортування на світовий ринок створені спеціальні федеральні корпорації, такі як Канадське пшеничне управління (КПУ), Канадська комісія по виробництву і торгівлі молоком і молочними продуктами (ККМП) і Національна рада по сільгосппродукції (НРСП). Зазначені корпорації забезпечують державну монополію на торгівлю зерном, молоком і молочними продуктами, яйцями і м'ясом птиці. Вони вважаються агентами Ради по стабілізації сільськогосподарського виробництва і входять до складу Міністерства сільського господарства. Попри те, що на фінансування їх адміністративних і поточних витрат із бюджету виділяються кошти, кожна з них приносить державі прибуток за рахунок відрахування із сум, що виплачуються сільгоспвиробникам і переробним підприємствам за закуплену ними продукцію.

Торгівля зерном, овочами, фруктами, птицею і скотом у Канаді відбувається переважно через укладення ф'ючерсних угод між виробниками продукції та дилером та між дилером і переробним підприємством. При цьому дилер повинен мати відповідну ліцензію. Продаж сільгосппродукції посереднику, який не має ліцензії, не забезпечується жодними гарантіями і компенсаціями Міністерства сільського господарства. Щодо ф'ючерсних угод на купівлю-продаж зерна, то вони укладаються двічі: перший – між фермером і Канадським пшеничним управлінням, другий – між КПУ і дилером на біржі (або між КПУ та кінцевим покупцем зерна).

Однак з 1995 року агропродовольча політика Канади зазнала змін. Її реформування було спрямовано на відміну квотування сільськогосподарського виробництва, субсидій і тарифних обмежень, а також підтримку випуску продукції з високою часткою доданої вартості. Зокрема, програмою 1995 року передбачалося скорочення розміру прямої підтримки аграрного сектору протягом трьох років майже на 20%, молочних субсидій протягом двох років на 30%, поступову відміну цільової ціни, антициклічних платежів та податків на виробництво молока, відміну транспортних дотацій на сільськогосподарську продукцію тощо. Одночасно із зменшенням розміру державних витрат на підтримку цін було втричі збільшено витрати на екологічні програми в сільському господарстві та прийнято програму розвитку сільських територій, спрямовану на адаптацію фермерів до скорочення рівня державної підтримки. Такі зміни в аграрній політиці були зумовлені не лише досягнутим високим рівнем виробництва сільськогосподарської продукції в країні, але й підписаними міжнародними угодами по торгівлі і тарифам (ГАТТ) та вільній торгівлі в Північній Америці (NAFTA).

Свої особливості має аграрна політика ЄС, яка провадиться через дотримання країнами-членами у його територіальних межах таких принципів: спільні ціни на аграрну продукцію, спільна фінансова система та фінансова солідарна відповідальність, встановлення вищого, ніж у світі, рівня цін. Основними цілями САП є збільшення сільськогосподарського виробництва на основі запровадження досягнень НТП, забезпечення раціонального розвитку сільського господарства та оптимального використання виробничих ресурсів; забезпечення високого рівня життя населення, особливо зайнятого в сільському господарстві, за рахунок підвищення його доходів; забезпечення населення продовольством за доступними цінами; стабілізація ринків.

Для фінансування заходів із реалізації САП у ЄС створено спільний Європейський фонд сільськогосподарської орієнтації і гарантій, який включає такі два розділи, як гарантування і орієнтації. Кошти розділу гарантування витрачаються на підтримку рівня встановлюваних в ЄС гарантованих цін на сільськогосподарську продукцію шляхом закупівлі та зберігання її запасів, субсидування експорту в треті країни шляхом відшкодування фермерам різниці між цінами ЄС та світовими, а також підтримку курсів національних валют, які використовуються для розрахунків в аграрному секторі ЄС. Кошти розділу орієнтації спрямовуються на модернізацію виробництва, підвищення професійної кваліфікації працівників сільського господарства.

Виділяють такі етапи еволюції Спільної аграрної політики (САП) ЄС. Перший етап реалізації САП (1962–1973 роки) був пов'язаний із необхідністю швидкого забезпечення населення ЄС найнеобхіднішими продовольчими продуктами. У зв'язку з цим у цей період було зафіксовано на досить високому рівні закупівельні ціни на продовольчу сировину та знято всі обмеження імпорту. Суб'єктам сільського господарства виплачували значні суми субсидій, а витрати ЄС на сільське господарство на цьому етапі перевищили 65% загального бюджету. Такі заходи з часом призвели до перевиробництва сільськогосподарської продукції.

Тому на другому етапі реалізації САП (1978–1992 роки) були розроблені заходи щодо запобігання перевиробництву сільгосппродукції. Серед основних засобів САП слід назвати жорстке регулювання закупівельних цін, що обмежувало перевиробництво агропродукції, запровадження експортних субсидій, що в комплексі з рештою заходів створили сприятливіші цінові умови для реалізації товарів на закордонних ринках.

Також було запроваджено квоти на виробництво молока, що в подальшому кардинально змінило систему САП через введення кількісних обмежень на обсяги виробництва окремих видів продукції. Крім того, субсидії були прив'язані до фіксованих обсягів виробництва.

У 1992 році Р. Мак-Шеррі започаткував чергову реформу САП, яка стосувалася таких складових аграрної політики, як зниження цінової підтримки; запровадження прямих (компенсаційних) виплат; жорсткий контроль над виробництвом; більша увага до захисту довкілля. Ця реформа була покликана обмежити виробництво сільськогосподарської продукції та закріпити за фермерами відповідальність за охорону природних ресурсів. Це був третій етап реалізації САП ЄС.

Четвертий етап реформ САП ЄС пов'язаний з прийняттям пакета реформ «План дій 2000» («Agenda 2000»). Цей пакет реформ містив чотири головні елементи, такі як подальше зменшення цінової підтримки щодо зернових культур, яловичини та молочних продуктів; стабілізація сільськогосподарського бюджету на 2000–2006 роки; збереження квоти на молоко до 2008 року; збільшення фінансування заходів із сільського розвитку та несільськогосподарської діяльності. Саме в межах аграрної реформи «Agenda 2000» була затверджена нова модель аграрної політики ЄС щодо сільського розвитку, яка передбачала заміну галузевого підходу в аграрній політиці на територіальний.

П'ятий етап реформ САП розпочався у 2003 році, коли було запропоновано комплекс реформаторських заходів досить дискусійного спрямування (так звана реформа Фішлера). Головними складовими реформи були введення платежів незалежних від обсягів виробництва, модуляція, підвищення вимог до умов господарювання, затвердження аграрного бюджету на 2007–2013 роки, підвищення фіскальної дисципліни та зниження цін підтримки. Фермерам та іншим підприємцям, що здійснювали свою діяльність у сільській місцевості, надавалася допомога за такими програмами, як, зокрема, опанування нових технологій ведення аграрного виробництва та ведення підприємницької діяльності на селі; допомога молодим фермерам на початковому етапі діяльності; оновлення села та сільської інфраструктури; заохочення туризму; покращення доступу сільського населення до базових послуг; аграрні заходи з охорони довкілля; стимулювання нових насаджень лісу; заходи щодо покращення менеджменту лісового господарства.

Шостий етап реформування САП відбувся в період 2007–2013 років. Правила, що регулювали політику сільського розвитку в цей період, викладені в Регламенті Ради (ЄС) № 1698/2005, відповідно до яких політика сільського розвитку була зосереджена на таких напрямках: підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісового секторів; поліпшення стану довкілля і управління земельними ресурсами; забезпечення якості життя у сільській місцевості та диверсифікація сільської економіки; ініціатива LEADER, яка ґрунтувалася на створенні можливостей для інноваційного розвитку на локальному рівні за принципом «знизу вгору».

Сьомий етап реформ в Спільній аграрній політиці ЄС розпочався в грудні 2013 року зі схваленням основних законодавчих актів для 2014–2020 років. Відповідно до Стратегії «Європа 2020» виділено такі довгострокові стратегічні цілі, які визначені для подальшої реалізації політики сільського розвитку ЄС у 2014–2020 роках: сприяння конкурентоспроможності сільського господарства; забезпечення сталого управління природними ресурсами; досягнення збалансова-

ного територіального розвитку сільської економіки та громад, включаючи створення умов та підтримку зайнятості. Тобто ця стратегія зорієнтована на врахування трьох факторів зростання економіки, а саме факторів розумного зростання (розвиток економіки, що базується на знаннях і інноваціях); сталого розвитку (розвиток економіки, що базується на цілеспрямованому використанні ресурсів, екології і конкуренції); всеосяжного зростання (підвищення рівня зайнятості населення, досягнення соціальної і територіальної злагоди) [2].

Ще однією розвинутою країною світу, яка протягом тривалого часу мала найбільш закритий агропродовольчий ринок у світі, є Японія. Вона є країною з високою густотою та щільністю населення. В її аграрному секторі поширені найменші серед розвинутих країн за розмірами ферми (близько 1,3 га). Зрозуміло, що продуктивність праці на таких фермах є невисокою, а тому і доходи японських фермерських господарств є досить низькими. Саме тому лише 12% фермерів живуть за рахунок доходів від сільськогосподарського виробництва. Для розв'язання цієї проблеми уряд проводить ряд заходів щодо укрупнення ферм, зокрема заохочує оренду землі, стимулює спільне господарювання декількох фермерів. Однак через високий рівень підтримки укрупнення ферм не набуває масового характеру.

Попри те, що Японія значною мірою залежить від імпорту енергії і енергоносіїв, вона проводить сильну протекціоністську політику, намагаючись максимально скоротити імпорт агропродовольчої продукції. Проведення такої політики дало змогу їй досягти майже повного самозабезпечення населення країни рисом, овочами, рибпродуктами, м'ясом. При цьому середні ціни на продукти харчування в Японії на 12–20% вищі від середніх на світовому ринку.

В Японії на сільгосппродукцію встановлюються три основні види цін: тверді, мінімальні гарантовані і стандартні. Тверді ціни встановлюються на пшеницю, ячмінь і рис. За цими цінами через систему обов'язкового продажу держава скуповує майже весь рис у країні. На цукровий буряк, тростину, яловичину, свинину, масло і сухе молоко встановлюються мінімальні гарантовані ціни, за якими держава проводить закупівельні інтервенції. На сою, рапс та молоко для подальшої переробки діють так звані стандартні ціни, які використовуються для розрахунку антициклічних платежів для сільгоспвиробників.

Потрібно відзначити, що регулювання цін всередині країни знаходиться в тісному зв'язку із регулюванням зовнішньої торгівлі. За тією продукцією, за якою вітчизняні виробники поступаються у конкурентоспроможності перед іноземними, уряд встановлює досить високі імпортні бар'єри як в тарифній, так і в нетарифній формах (наприклад, рис і молочні продукти). А щодо тих продуктів, за якими Японія виступає нетто-імпортером, навпаки, імпортні обмеження не вводяться.

У регулюванні агропродовольчого сектору в Японії беруть участь не лише державні агенції, але й квазі-державні (наприклад, Продовольча агенція, Корпорація по підтримці тваринництва), а також система кооперативів. Однак кооперативна система в Японії має декілька особливостей: 1) майже всі фермери є членами кооперативів (це пов'язано з тим, що лише кооперативи надають найважливіші для виробників послуги); 2) японські кооперативи мають вертикальну ієрархію (село – префектура – країна) та є багатofункціональними; 3) кооперативи в Японії виконують функції розподілу ресурсів, збуту і кредитування селян, а також

несуть відповідальність за розвиток сільських територій. З середини 90-х років у країні діє програма злиття і укрупнення фермерських кооперативів.

Однак у 1995 році в Японії було розпочато аграрну реформу по розвитку ринкових відносин в аграрному секторі та скороченні масштабів його державної підтримки. Відповідно до програми 1995 року державні закупівельні ціни поширюються лише на 14% виробленого в країні рису, решту рису виробникам дозволено реалізовувати на ринку. Проте ці 14% рису уряд буде закуповувати лише у тих фермерів, які є учасниками національної програми скорочення посівів під рисом. Аграрною реформою передбачено інвестиції в розвиток виробничої і соціальної інфраструктури на селі, допомогу фермерам, які господарюють в несприятливих природних зонах, підтримку подальших структурних перетворень, фінансування екологічних програм тощо.

Висновки. Таким чином, вивчення досвіду аграрних перетворень в розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем дає змогу виділити такі закономірності державного регулювання розвитку аграрних відносин на постіндустріальній стадії капіталістичного суспільства.

1) У жодній розвинутій країні світу аграрний сектор не є самодостатнім сектором економіки. У зв'язку з цим його ефективне функціонування забезпечується і підтримується цілеспрямованою політикою держави щодо перерозподілу частини національного доходу.

2) Реформування аграрних відносин є багатоаспектним і тривалим процесом розвитку і вдосконалення аграрних відносин, який відбувається у тісному зв'язку з реформуванням виробничих відносин в економіці країни, а також охоплює реформування не лише економічних та соціальних відносин в аграрному секторі, але й розв'язання екологічних проблем. В умовах ринкової переорієнтації сільгоспвиробників державою проводяться заходи щодо соціальної адаптації селян до ринкових умов (сприяння у будівництві та підтриманні виробничої та соціальної інфраструктури у сільській місцевості, розвитку несільськогосподарських видів діяльності, забезпечення належного рівня освіти і охорони здоров'я мешканців села тощо). Необхідною є наявність чіткої стратегії розвитку аграрного сектору, в якій чільне місце відводиться селянину та його інтересам.

3) Система державного регулювання і підтримки аграрного сектору у розвинутих країнах передбачає комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених заходів, які можна об'єднати у чотири групи: заходи з підтримки цін і доходів; заходи із стимулювання попиту; заходи щодо розвитку сільських територій та заходи з охорони довкілля.

4) В умовах кризи перевиробництва та загострення конкуренції на світових аграрних ринках відбулася переорієнтація державної політики з аграрної на агропродовольчу з експортною орієнтацією; спостерігаються тенденція до скорочення розмірів прямої державної підтримки та одночасне зростання масштабів непрямой державної підтримки через стимулювання попиту на сільгосппродукцію і продовольство, інвестування у біотехнології і космічні програми, розвиток сільських територій та охорони довкілля.

5) Перехід від проведення політики жорсткого протекціонізму до політики «розумного» протекціонізму: допуск на ринки переважно тих імпортерів товарів, за якими розвинуті країни є нетто-імпортерами; імпорт всіх інших товарів зазнає переважно нетарифних обмежень.

6) Участь у міжнародній торгівлі стає способом розв'язання не лише внутрішніх суперечностей розвитку аграрного сектору всередині розвинутих країн (між виробництвом і споживанням, між попитом та пропозицією, між індивідуальною та суспільною працею, між метою способу виробництва та засобами її досягнення, між суспільним характером виробництва та державно-монополістичним характером його регулювання тощо), але й зовнішніх (між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, між розвинутими країнами та рештою країн світу, між людством на природою тощо).

7) Посилюється взаємодія між внутрішніми і зовнішніми суперечностями розвитку аграрного сектору розвинутих країн (розвинуті країни, з одного боку, зацікавлені в розширенні ринків збуту, а з іншого боку, обмежують доступ на їхні ринки імпортерів аграрної продукції, яка може конкурувати з вітчизняною, оскільки це вестиме до загострення внутрішніх суперечностей в їх аграрних секторах) тощо.

Розвиток аграрних відносин в розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем демонструє нові форми часткового розв'язання основної суперечності капіталізму (між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення), які виступають одночасно формами пристосування виробничих відносин до рівня розвитку продуктивних сил на сучасному етапі. Такими формами прояву основної суперечності, наприклад, є суперечності між збільшенням капіталу та його знеціненням, між зростанням вартості робочої сили та реальною заробітною платою, між тенденцією до безмежного зростання сільськогосподарського виробництва та обмеженістю капіталістичного ринку, між необмеженими можливостями, які надає НТП, та перепонами, які висувуються монополіями на шляху використання досягнень НТП в інтересах всього людства тощо. Подальші дослідження будуть присвячені дослідженню специфіки та основних форм прояву економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України.

Література:

1. Государство и рынок: американская модель / под ред. М. Портного, В. Супана. – М. : Анкил, 1999. – 440 с.
2. Еволюція Спільної аграрної політики ЄС: наслідки для України / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Німецька консультативна група при уряді України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ier.kiev.ua>
3. Кирилук С. Аграрний ринок в умовах трансформації економічних систем : [монографія] / С. Кирилук. – К. : КНЕУ, 2013. – 571 с.
4. Коробейников М. Аграрная реформа: крестьянство и власть / М. Коробейников. – М. : Стелс, 2002. – 359 с.
5. Клейн Д. Экономические противоречия капитализма / Д. Клейн ; пер. с нем. ; под ред. и предисл. С. Тюльпанова. – М. : Мысль, 1979. – 245 с.
6. Макуха С. Постсоціалістичні країни в системі аграрних відносин ЄС і пріоритети України / С. Макуха // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 2 (17). – С. 26–37.
7. Agricultural Outlook: Statistical Indicators / United States Department of Agriculture [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ers.usda.gov/Publications/AgOutlook/AOTables/CurrentTables/AoTables.pdf>
8. Agriculture in the European Union: Statistical and Economic Information (Report 2010) / European Union; Directorate-General for Agriculture and Rural Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2010/table_en/2010enfinal.pdf

Шульга О.А. Развитие аграрных отношений и их регулирование в развитых странах мира в условиях постиндустриальной трансформации экономических систем

Аннотация. В статье рассмотрена практика государственного регулирования аграрного сектора в США, Канаде, ЕС и Японии в XX – XXI вв. Установлены закономерности государственного регулирования развития аграрных отношений в условиях становления постиндустриального типа экономических систем. Сделан вывод, что развитие аграрных отношений в развитых странах мира демонстрирует новые формы проявления основного противоречия капитализма, которые одновременно выступают формами приспособления производственных отношений к уровню развития производительных сил на современном этапе.

Ключевые слова: аграрные отношения, аграрная политика, государственное регулирование, развитые страны мира, постиндустриальная экономика.

Shulha O.A. Development of agrarian relations and their regulation in developed countries in the conditions of post-industrial transformation of economic systems

Summary. The practice of state regulation of the agricultural sector in the USA, Canada, EU, and Japan at the beginning of XX–XXI century is considered. Regularities of the state regulation of agrarian relations in the conditions of post-industrial economies are determined. It is concluded that the development of agriculture policy in developed countries shows new forms of basic contradictions of capitalism that are at the same time forms of the adaptation of industrial relations to the level of development of productive forces at the modern stage.

Keywords: agrarian relations, agricultural policy, government regulation, developed countries, post-industrial economy.